

*Інна Коломієць, Валентина Розгон,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

(7-8 листопада 2013 КНУ імені Тараса Шевченка

Міжнародна конференція «Мова як світ світів»)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЄСЛІВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Поліаспектність вивчення фразеологізмів зумовлюється специфікою їх компонентної структури, категоріальних ознак функціональних форм вияву та внутрішньої семантики зазначених одиниць. Відтак фразеологізми перебувають у площині наукового інтересу не тільки з погляду власне фраземіки, а й граматики, лінгвостилістики тощо.

В українській мові функціонує значна кількість стійких сполучень слів, яким властива дієслівна семантика, відтворюваність, метафоричність та різноформленість. Їх кваліфікують як дієслівні фразеологізми (фразеологічні одиниці) [2], хоч визначення лексико-граматичного класу фразеологічних одиниць – це не лише частиномовна співвіднесеність, а й інтерпретація фразеологізмів як комунікативно-функціональних класів: здатність позначати процес, стан, дію тощо й характеризувати їх з певним експресивно-образним відтінком.

Дієслівні фразеологічні одиниці (далі ФО) становлять у системі української мови продуктивну групу сполучень непрямої номінації, досить однорідних за будовою. Дериваційною базою для них є різного роду непоширені і поширені дієслівні словосполучення (*пастися задніх, накивати п'ятами, товкти воду у ступі, переливати з пухого в порожнє*), двоскладні та односкладні (крім номінативних) речення (*руки опускаються, ноги не несуть, відлягло від серця, потемніло в очах*), а

також конструкції з еліпсованою дієслівною формою: *ноги на плечі, ні пари з уст, до лиця*.

Кожна дієслівна фразеологічна одиниця, як і дієслівна лексема, є сукупністю різних утворень, таких як інфінітив (*збивати*) *збити з пантелику*), особові форми (*збиваю* (*збиваєш, збиває, збиваємо, збиваєте, збивають*) *з пантелику*), дієприкметникова (*збитий* (*збита, збите, збиті з пантелику*) та дієприслівникова (*збиваючи з пантелику*) форми. Їх набір у кожному конкретному випадку залежить від особливостей дериваційної бази фразеологізму, характеру його зовнішньо-структурних зв'язків (оточення) та значення.

Носієм категоріальних ознак для різноманітних форм фразеологізмів є їх компонент – генетичне дієслово, яке, входячи до структури фразеологічної одиниці, втрачає різною мірою своє лексичне значення. Граматичне значення є тим субстратом, на якому виникають категоріальні ознаки дієслівної фразеологічної одиниці, – вид, час, спосіб, стан. Граматичні значення дієслівної фразеологічної одиниці і дієслова, яке стало компонентом фраземи, виражаються за допомогою одних і тих самих засобів [4, с. 79].

Категоріальні ознаки дієслівних фразеологізмів зумовлюються певною комунікативною ситуацією і реалізуються відповідно до завдання контексту. Вступаючи в семантико-синтаксичні відношення з іншими компонентами контексту, дієслівні фразеологічні одиниці можуть виконувати роль підмета (*Прикинув* (*Варчук*), *що **мати** в губернії таку **руку** – велике діло...* (10, I, с. 244), вживаний фразеологізм позиціонує у значенні – ‘користуватися підтримкою, допомогою, протекцією’), різних типів обставин (– *Ти мені краще скажи, віриш ти, що ця свердловина, на якій ми з тобою товчемося, дасть нафту, чи газ, чи отак, **співмавши облизня**, ми підемо звідси?* (10, 2, 849), тобто – ‘не отримавши нічого, зазнавши невдачі в чомусь’; *...а той, прочувши про незвичайну красу*

Сіґріди, <...> кинув усе й подався в Скандинавію добиватися руки тої неземної красуні (3, 2, с. 325), – ‘звертатися до жінки або до її батьків з проханням дати згоду на шлюб’), додатка (*Він знав, що незабаром Бальзак стане чоловіком пані Ганської, і тому не міг дозволити собі дивитися на його хворобу крізь пальці* (10, 1, с. 235), – ‘нехтувати ким-, чим-небудь, не брати до уваги когось, щось’), означення (*Пиши мені хоч по кілька слів щодня, а то я забуду свою обіцянку держати себе в руках і зовсім скисну* (10, 1, с. 230), – ‘стримувати свої почуття, володіти собою в незвичайній ситуації’ тощо. Однак найчастіше дієслівні фразеологізми у структурі двоскладного речення, подібно до співвідносних за значенням лексичних одиниць, виконують функцію головного члена, який вказує на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває у двобічному зв’язку з підметом і виражається характерними для присудкової функції дієслівними формами. Роль простого дієслівного присудка виконують найчастіше дієслівні фразеологізми “дієслово + іменник з прийменником або без нього”. Такі фразеологічні одиниці є однією із найчисельніших груп в українській мові, “оскільки дієслівно-іменні словосполучення були найпродуктивнішими щодо фразеологізації” [9, с. 39], наприклад: *Ясна річ, інженер, як людина сучасна і з великими претензіями, накинув оком на жінку найвродливішу, точніше, найпоказнішу в усьому санаторії* (3 2, с. 12), – ФО у значенні ‘звернув увагу на кого-небудь, цікавився кимсь, залицявся до когось’; *Тоді вранці, тільки Віста прийшла до пам’яті, Микула вирішив піти до брата Бразда...* (5, 1, с. 246), – ‘повернулася до свідомості після непритомності’ і в структурі розглянутих речень вони виконують синтаксичну функцію простого дієслівного присудка.

Тотожну роль виконують також поширені в українській мові фразеологізми, у яких при дієслові бувають два, а й іноді й три компоненти. Однак вважати їх простими дієслівними присудками можна

тільки відносно. Адже, на відміну від слів, які вони заступають у реченні, фразеологічні одиниці становлять собою складніші утворення як за структурою, так і за змістом, вони не тільки називають ознаку суб'єкта, а й характеризують її з певним відтінком образності. Наприклад: – *Я б не тільки Закарпаття, а й болгар, і словаків, і чехів, і поляків скрутив у баранячий ріг* (5, 1, с. 55), – ФО у значенні ‘примусив кого-небудь бути сумирним, покірним’; *Знову почав розмовляти, силкуючись випитати, але я цупко держала язик за зубами* (10, 1, с. 230), – ‘мовчала’; *Ідеологічні комісії часто-густо варяться у власному соку...* (10, 1, с. 67), – тобто ‘не виходять за межі свого досвіду; працюють не спілкуючись з іншими’.

Отже, дієслівні фразеологізми не можна вважати спеціалізованими простими присудками, бо вони не безпосередньо називають дію, а є вторинним, образним засобом такого вираження. Крім того, вони і формально не цілком можуть бути прирівнені до спеціалізованих форм, бо дієслова у них мають певні обмеження щодо видозмін.

Дієслівні компоненти у структурі дієслівних ФО залежно від характеру висловлення можуть реалізуватися в різних формах особи, числа, часу, виду, способу тощо. Предмет нашого наукового інтересу становлять видові парадигми дієслівних фразем та їх потенційні способові форми вираження.

Так фразеологізми, виконуючи роль простого дієслівного присудка, виражають процесуальну динамічну ознаку через граматичну категорію виду. В одних реченнях дієслівні фразеологізми функціонують для позначення завершеного граничного процесу, в інших – спрямовані на досягнення завершеності, межі відповідного процесу. Наприклад: *Що це за княжий муж, усі дізналися пізніше, коли <...> вбили князя Ігоря, і коли на столі в Києві сіла Ольга* (10, 2, с. 811); *Князь Володимир сідав на столі отця свого* (5, 4, с. 195), – ФО вживані із значенням ‘стати князем, здобути князівську владу’; або ж: *Він привітався з ними, перекинувся з одним – другим боярином словом, теплою посмішкою підбадьорив головного*

жреця... (5, 4, с. 159); *Кругом густою лавою обступили їх хлопці і перекидалися жартівливими словами* (10, 2, с. 617), – тобто ‘вели коротку розмову, час від часу говорили, повідомляли що-небудь один одному’.

Однак, досліджуючи специфіку дієслівних фразеологізмів, М. Демський стверджував, що, порівняно з семантично подібними їм дієсловами, лише незначна частина фразеологізмів має повну видову парадигму [2, с. 26]. Вживання фразеологічних одиниць в одній із видових форм зумовлено системними особливостями дієслівної фразеології, семантикою фразеологічних одиниць. Наведемо приклади контекстів, у яких ФО виконують синтаксичну функцію простого дієслівного присудка: *...Василькові крамарчук підставив ніжку, і він зарив носом у землю* (10, 1, 314), – ФО у значенні ‘впав обличчям донизу’; *Адже за плечима багато років великої і високо оціненої народом спільної роботи. Правда, першу скрипку завжди грав Коваль* (10, 1, 195), – ‘був головним у якій-небудь справі’; *О, хто-хто, а він знав ціну словам, які розсипали, наче золото, круг нього...* (5, 4, 182), – ‘визнавав, цінував кого-, що-небудь’; *Пане Волошин, – сказав Клумак, – щодо цього населення, то воно мені в печінках сидить з самого малку* (5, 1, 79), – ‘набридати, надокучати кому-небудь’.

У наведених реченнях форма недоконаного виду фразеологізмів з дієслівним компонентом неможлива як така, що порушувала б семантику фразеологічних одиниць. Або, наприклад, фразеологізми, що завжди вживаються у контексті на позначення незавершеної дії, принаймні у “Фразеологічному словнику української мови” 1993р., не фіксуються форми доконаного виду цих фразеологізмів; не зустрічаються такі форми й у контексті досліджуваних творів.

Проте поза фразеологічною одиницею дієслово може мати повну видову парадигму. Зокрема, дієслова *зарити, грати, знати, сидіти* тощо мають форму як доконаного, так і недоконаного виду. Як компоненти дієслівних

фразеологізмів, вони (дієслова) можуть втрачати певну видову форму, тому що у структурі фразеологізму більшою чи меншою мірою десемантизуються.

Дієслівні фразеологічні одиниці у певному контексті відповідно до дієслів, які вони заступають зі стилістичних потреб, можуть виражати у протиставленні форми дійсного, наказового й умовного способів відношення процесуальної ознаки до дійсності, тобто позначати реальність (дійсний спосіб) – нереальність дії (наказовий та умовний способи), наприклад: *Він ткнув під ніс Юрію Реваєві листівку і той почав...* (5, 4, 80), – ФО із значенням ‘уперто намагався звернути чиясь увагу на щось’; *От вони і п’ють нашу кров, напилися б смоли гіркої* (5, 4, 145), – ‘знущаються з кого-небудь, збиткуються над кимсь, кривдять когось’. Отже, ФО виконують у розглянутих реченнях синтаксичну функцію простого дієслівного присудка, вжиті у формі доконаного виду, дійсного способу, і пояснюють підмети, виражені особовими (третьої особи) займенниками.

Дієслівні компоненти фразеологічних одиниць у наступних контекстах виступають у формі наказового способу, а отже, з погляду модальних планів відповідних речень позначають ірреальні дії: *Ви, Степане Васильовичу, хоч лінійкою, хоч стусанами, хоч мордачами **вбийте** цю рихметику (арифметику) в його дурну голову* (5, 1, 69), – тобто ‘частим повторенням, нагадуванням чи биттям примусьте кого-небудь запам’ятати, засвоїти щось’; *Ти, Даниле, **не падай духом**, я повернуся до тебе, ти є мій справжній друг* (Скляр., 1, 275), – ‘не втрачай надію’.

В українській мові функціонують ФО розмовного типу, в яких дієслівний компонент закріпився переважно у формі наказового способу, наприклад: *А ти не лізь **поперед батька в пекло**, зараз зрозумієш* (10, 1, 436); – *Та **іди ти під три чорти!** – Славчук замахнувся, готовий ударити Рудя* (10, 1, 350); – *Матір побачиш – кланяйся. **Хай** вона **не поминає***

лихом дочку свою непутящу (10, 2, 672); *Он воно що!.. І все ж ти йому пальця в рот не клади. Він, брат, – ого!..* (10, 1, 378).

У наведених реченнях дієслівні компоненти фразеологічних одиниць із відповідним значенням: ‘виявляти нетерплячість, випереджати інших у чому-небудь, вихоплюватися наперед’; ‘вираження зла, обурення, роздратування з приводу чогось’; ‘не згадувати про кого-небудь погано’; ‘хто-небудь вміє обстоювати свою думку, позицію, свій погляд’ функціонують у формі наказового способу, який виступає фактично єдиною можливою морфологічною формою їхнього вираження за умов комунікативної реалізації відповідних конструкцій.

У певному контексті дієслівні фразеологічні одиниці можуть функціонувати і у формі умовного способу, що пов’язано із вираженням гіпотетичності, нереальності дії: *Лавринові діти дали б їм (грушам) гарту* (10, 1, 222), – ФО реалізує значення ‘дуже пошкодили, понівечили що-небудь’; *Було, може, і таке, за що мати, дізнавшись, і косу нам’яла б, а як не знає, то воно й байдуже...* (10М, 2, 530), – виступає із значенням ‘за провину покарала б кого-небудь’; *Якби моя дочка Оленка так повернула, то я б їй... так **наклепала потилицю** отим кошиком, що вона пам’ятала до нових віників* (10, 2, 530), – ‘побила, покарала кого-небудь за щось’; *Дьяконов, навалюючись на нього конем, <...> **змішав би з землею**, якби не стали на заваді оці (врангелівці)* (10, 1, 339), – ‘жорстоко розправився б з ким-небудь, знищив би когось’; – *Да, коли б от немов сталося – всі діти вимерли за одну ніч на всій землі, <...> я б, мабуть, на ранок **пустив би собі кулю в лоб*** (ФСУМ, 2, 722), – ‘застрелився’.

У наведених реченнях дієслівні фразеологізми типово позначають бажану дію, реалізація якої пов’язується з наявністю тих або інших додаткових умов, і виконують синтаксичну функцію простого дієслівного присудка. Фразеологізми-присудки у формі умовного способу, як і дієслівні лексеми у ролі присудків, узгоджуються з підметом тільки у числі

та роді. Фразеологічні одиниці у синтаксичній функції простого дієслівного присудка у формі умовного способу в українській мові не поширені. Найчастіше використовуються дієслівні фразеологізми-присудки у формі дійсного способу.

Функціонуючи у структурі речення як прості дієслівні присудки, фразеологічні одиниці зазначеного типу виражають відповідні часові плани, реалізовані за допомогою граматичної категорії часу, що є перспективою наукового дослідження.

1. Адмони В. Г. О предикативности // Ученые записки ЛГПИ. – 1957. – Т. 28. – Вып. 2. – С. 90 – 112. **2.** Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології // Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 24 – 32. **3.** Загребельний П. А. Диво : Роман // Твори в 6-ти томах. – К. : Дніпро, 1979. – Т. 2 – 575 с. **4.** Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 281 с. **5.** Скляренко С. Д. Твори : в 4 т. / С. Д. Скляренко. – К. : Дніпро. – 1990. – Т. 1–4. **6.** Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с. **7.** Сучасна українська літературна мова : Стилістика / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 587 с. **8.** Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 564 с. **9.** Українська фразеологія : Навч. посіб. для філол. фак. ун-тів / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с. **10.** Фразеологічний словник української мови : У 2-х т. / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993.